

Goddelijke interieurs

De Antwerpse kerken na de Beeldenstorm

De Antwerpse kerken ondergingen na de Beeldenstorm van de 16de eeuw een indrukwekkende facelift. De katholieke hervorming of Contrareformatie bood de gelovigen visueel spektakel als opstap richting hemelse zaligheid. Tegenwoordig behoren de kerken in de Antwerpse binnenstad tot het mooiste van wat de barok in ons land te bieden heeft. Post Factum neemt u mee op een dagtocht waarbij we eerst in het Museum Mayer van den Bergh kijken naar hoe de Antwerpse kerkinterieurs door 17de- en 18^e-eeuwe schilders werden 'geportretteerd'. Nadien bezoeken we de kathedraal, de Carolus Borromeus-, de Sint-Paulus- en Sint-Jacobskerk en bekijken ook twee virtuele reconstructies van kerken die niet meer bestaan.

Na de herovering van Antwerpen door Alexander Farnese in 1585 groeide de stad uit tot een bolwerk van de Contrareformatie. Protestanten kregen de keuze tussen uitwijken of terugkeren naar de katholieke kerk. Het resultaat was een uittocht van duizenden Antwerpenaren naar de Noordelijke Nederlanden. Ze zouden er een belangrijke bijdrage leveren tot de Gouden Eeuw. Heel wat koopliedengeslachten in Amsterdam, Leiden, Haarlem en andere steden in de Republiek der Verenigde Provinciën hadden wortels in de Zuidelijke Nederlanden. De emigratie en de afsluiting van de Schelde zorgden ervoor dat het economische zwaartepunt in de Nederlanden kantelde van het Zuiden naar het Noorden. Amsterdam nam in de 17de eeuw de rol van stapelmarkt over van Antwerpen.

Ondanks de braindrain naar het Noorden bleef de Scheldestad ook in de 17de eeuw het belangrijkste economische en culturele centrum in de Spaanse Nederlanden. De grens tussen Noord en Zuid, die bij de Vrede van Münster in 1648 definitief een staatsgrens werd, legde ook de confessionele scheidslijn vast tussen het katholieke Zuiden en het Noorden, waar de gereformeerde kerk de bevoorrechte publieke kerk was geworden.

Paul Vredeman de Vries (1567-1617), Gotisch kerkinterieur

Religieuze heropbouw

In de Spaanse Nederlanden werd het programma van de katholieke hervorming krachtig ter hand genomen door een generatie bisschoppen die doordrongen was van de geest van het Concilie van Trente (1545–1663). De heropbloei van het katholicisme kwam aanvankelijk echter moeilijk van de grond wegens de aanslepende oorlog tussen Noord en Zuid. Pas tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609–1621) kon echt werk worden gemaakt van het programma van religieuze hervorming. De actieve steun van de vrome aartshertogen Albrecht en Isabella was daarbij onmiskenbaar van belang.

De stad Antwerpen, gelegen dicht tegen de grens met de Nederlandse Republiek, fungeerde daarbij als speerpunt van een militant contrareformatorisch katholicisme. Een belangrijk onderdeel daarvan was de materiële heropbouw van kerken die in 1566 het slachtoffer waren geweest van de beeldenstormers. Middeleeuwse retabels,

schilderijen en beeldhouwwerken waren toen ten prooi gevallen aan de volkswuede. Tijdens het calvinistisch bewind (1579–1585) waren de Antwerpse kerken verder gezuiverd van papistische elementen en benut voor de calvinistische eredienst.

Zielenheil en mecenaat

De geuzenstad Antwerpen opnieuw omvormen tot een bolwerk van katholicisme, vergde grote investeringen in de materiële heropbouw van de talloze kerken binnen de stadsmuren. Daarvoor waren drie elementen van belang: opdrachtgevers, sponsors en artistiek talent. De opdrachtgevers waren kerkelijke overheden: bisschoppen, kanunniken en religieuze orden. Zij konden rekenen op de financiële steun van vermogende Antwerpse katholieken die hun steentje wilden bijdragen tot de verfraaiing van de kathedraal, de kapittel- en parochiekerken en de talrijke kloosterkerken die de stad rijk was.

Die mecenasen deden dat niet alleen omdat ze de katholieke zaak genegen waren. Ze kochten er ook letterlijk een stukje van hun hemel mee, want wie gul was voor de kerk kon op eeuwige erkentelijkheid rekenen onder de vorm van gebeden en zielmissen. De fraaie barokke interieurs van de Antwerpse kerken waren het resultaat van transacties waarbij giften het onderpand vormden voor geestelijke ondersteuning voor de milde schenkers eenmaal die het hiernumaals ingewisseld hadden voor het hiernamaals. Daarmee werd een traditie in stand gehouden die terugging tot de middeleeuwen. Antwerpen, waar dankzij de handel nog steeds veel kapitaal aanwezig was, bood meer dan welke andere stad ook in de Zuidelijke Nederlanden kansen voor het religieuze kunstmecenaat. Een bekend voorbeeld is de fraaie Appelmanskapel in de Carolus Borromeuskerk, die helemaal met geld van de devote en welstellende gezusters Appelmans werd ingericht.

Alleen het beste is goed genoeg

Opdrachtgevers en mecenasen konden voor hun projecten om de Antwerpse kerken opnieuw te voorzien van de grootst mogelijke luister, een beroep doen op de Antwerpse kunstenaarsgilde, die in de 17de eeuw bulkte van het talent. De gerenommeerde Sint-Lucasgilde bood een

reservoir aan van schilders en andere kunstenaars waaruit kon worden geput om de Antwerpse kerken te decoreren en te verfraaien. Het beroemde trio Rubens, Van Dyck en Jordaens waren de vaandeldragers, maar ook minder bekende namen schakelden zich in om de religieuze revival in Antwerpen artistiek vorm te geven. De unieke combinatie van artistiek aanbod, ambitieuze opdrachtgevers en ruime financiële middelen maakten van de Antwerpse kerken een kunstscène waar topkunst werd afgeleverd ten dienste van het geloof. Dankzij het mecenaat van vermogende gelovigen kon de contrareformatorische kerk in Antwerpen (maar ook elders) haar rol spelen als opdrachtgever voor kunstenaars. Daarmee stond ze in een eeuwenoude traditie die onlangs een eigenzinnige revival beleefde met de installatie in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van het monumentale beeld van Jan Fabre ‘De man die het kruis draagt’.

Wilhelm Schubert van Ehrenberg (ca. 1630-1676), Interieur Carolus Borromeuskerk

De 17de-eeuwse religieuze barok beperkte zich niet tot de artistieke heraanclading van bestaande gotische kerken als de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal of de Sint-Jacobskerk. Er werden ook nieuwe kerken gebouwd in barokstijl. Het frappantste voorbeeld daarvan in Antwerpen is de Carolus Borromeuskerk aan het Hendrik Conscienceplein. De kerk werd gebouwd tijdens het eerste kwart van de 17de eeuw en was het paradepaardje van de Antwerpse jezuiten. Als eerste kerk ter wereld werd zij toegewijd aan de twee jezuitenheiligen bij uitstek: Ignatius en Franciscus Xaverius. Pas na de opheffing van de jezuitenorde in 1773 kreeg ze haar huidige benaming. Voor de aankleding van de kerk was alleen het beste goed genoeg: de jezuiten schakelden Rubens en zijn atelier in om het kerkinterieur te voorzien van een indrukwekkende reeks altaarstukken en plafondschilderijen. De onderneming kostte zoveel geld dat ze de financiële draagkracht van de jezuiten en hun mecenasen te boven ging. Slechts dankzij een extra financiële inbreng van een aantal rijke katholieke families konden de jezuiten de financiële put dempen die ze zelf hadden gegraven door exuberante sommen uit te geven voor de bouw en inrichting van hun kerk. De plafondschilderingen van Rubens zijn verloren gegaan bij een brand in 1718, maar desondanks is de huidige Carolus Borromeuskerk nog steeds een indrukwekkende barokkerk.

Het leven zoals het was... in de kerk

Naast schilders die de kerken in Antwerpen voorzagen van altaarstukken en andere schilderijen, ontwikkelde zich sinds de 16^e eeuw ook de architectuurschilderkunst als apart genre. Kunstenaars als Hans en Paul Vredeman de Vries en Hendrik van Steenwijck de Jongere legden zich toe op het schilderen van kerkinterieurs. Daarin legden ze het leven vast in kerken zoals het zich afspeelde in hun eigen tijd. Daarbij hadden ze niet in de eerste plaats aandacht voor kerkdiensten, wel voor kerken als ontmoetingsplaatsen waar zich een deel van het stadsleven afspeelde. De veelal kleine schilderijtjes die dat opleverde, zijn als het ware snapshots van een openbare ruimte in de stad die door alle lagen van de bevolking werd gefrekwenteerd. Een stukje sociale geschiedenis verpakt in een mooi architectuurplaatje!

Gerrit Vanden Bosch